

Акаш Крішан

**СПІВІСНУВАННЯ «НАЦІОНАЛЬНИХ» ГРОМАД В УКРАЇНСЬКИХ
МІСТАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.: ЗАКОНОДАВЧІ ПРИПИСИ
ТА РЕАЛЬНИЙ СТАН СПРАВ (НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНСЬКОГО КОВЕЛЯ
І НАДДНІПРЯНСЬКОЇ ЛОХВИЦІ)**

Одним із наріжних каменів у дослідженні історії розвитку українського міста у добу Середньовіччя та ранньомодерний час є вивчення процесу функціонування у ньому самоврядних структур, які формували суспільство нового типу. І якщо спосіб функціонування Магдебурзької системи у містах Центральної Європи вже непогано вивчений, то таке важливе питання, як його адаптація в українських урбанізаційних осередках Речі Посполитої ще потребує додаткового дослідження. У цьому плані приклад волинського Ковеля та наддніпрянської Лохвиці, міські книги яких досить добре збереглися до наших днів, є унікальним. Особлива вартість цих джерел полягає у тому, що книги збереглися за другу половину XVII ст., тобто період, який для новітньої української історіографії є малодослідженим. Окремо слід відзначити, що обрання в якості об'єктів для дослідження саме цих вищезазначених урбаністичних осередків на пряму пов'язане із особливістю правового статусу кожного з них у 1648—1700 рр. Адже, якщо Ковель протягом другої половини XVII ст. був центром королівського староства, то лівобережна Лохвиця, на відміну від волинського міста, входила до складу зовсім іншої адміністративної системи, що і визначала її правовий статус як сотенного містечка Гетьманщини, де вся судова влада належала міському уряді і місцевій козацькій старшині.

Співіснування «національних громад» в українських містах: законодавчі приписи та реальний стан справ. Станом на другу половину XVII ст. у Ковелі проживали представники різних етносів і релігій. За нашими спостереженнями, у тогочасному місті існували щонайменше три «національні»

громади — руська (українці та білоруси «східного обряду»), польська (католики і, можливо, протестанти) та єврейська. Попри хибний стереотип деяких істориків [12, с. 302], представники цих спільнот без особливих проблем уживалися у місті, принаймні, у наших джерелах повоєнної доби не зафіксовано жодного випадку гострого конфлікту між ними на міжетнічному чи конфесійному ґрунті [10, с. 35, 60].

Найбільшою громадою у досліджуваній період були русини «грецької релігії» (уніати). На їхню чисельну перевагу в місті опосередковано вказує велика кількість церков. Однією із найдавніших з-поміж них був Благовіщенський собор, зведений ще на початку XVI ст. князем Василем Михайловичем Сангушком [18, с. 43; 17, с. 151—152]. У часи, коли місто належало кн. Андрієві Курбському, при храмі діяло православне братство [13, с. 48; 17, с. 151], яке піклувалося про матеріальне забезпечення культової споруди та священика. В останній чверті XVII ст. благовіщенським настоятелем був отець Кондратій Вуличківський [7, арк. 103 зв.—104 зв.; 3, арк. 1409 зв.]

Інша Воскресенська церква міста Ковеля згадується у джерелах з 1549 р. [17, с. 151—152]. У наступні десятиліття вона неодноразово руйнувалася, зокрема, була доценту знищена пожежею на початку 1690-х. Однак у 1696 р. її було відбудовано коштом тогочасного ковельського старости Стефана Лещинського, який пожертвував на храм 5.000 золотих [17, с. 155]. Після відбудови храм фігурує в джерелах вже як соборний [6, арк. 60; спр. 7, арк. 14 зв., 15 зв.; 8, арк. 102—102 зв., 104]. З другої половини XVI ст. і до кінця досліджуваного

періоду при ньому діяв шпиталь (притулок для убогих) [7, арк. 265зв.] Місцевими настоятелями упродовж 1680—1690-х років були вихідці з ковельських міщанських родів Іван (Ян) Супронович [3, арк. 1406 зв.] та Лука (Лукаш) Кужевич (1698) [9, арк. 110].

Окрім цих церков у місті функціонували ще дві — Введенська (Введення в храм Пресвятої Богородиці) та Чеснохрестенська, або Хрестовоздвиженська [3, арк. 1409 зв.]. Їхніми пресвітерами були, відповідно, о. Пилип Федорович та о. Андрій Жукович [5, арк. 178 зв.].

З усіх священників східного обряду, відповідно до старостинського наказу, стягувався щорічний податок, величина якого напряду залежала від кількості осіб у родині панотця [3, арк. 1409зв.] З цього можна зробити висновок про те, що уніатське духовенство Ковеля протягом другої половини XVII ст. підпорядковувалося замковому уряду.

Католицька громада міста групувалася навколо католицький костелу св. Анни, який було споруджено ще у першій половині XVI ст. Його настоятель у 1551 р. отримав від королеви Бони привілей на щорічну пенсію в розмірі 10 кіп литовських грошів. Окрім неї, ковельському ксьондзу виплачувалася певна частка чиншу, зібраного з жителів цілої волості (1 гріш від міщанської родини та півгроша з селянського господарства). Відомо також, що піддані деяких сіл Ковельщини були приписані до костелу. Так, зокрема, у Рокитниці нараховувалося 10 «костельних» господарств. Католицький священник володів двома полями за містом і мав право вільного помолу в одному з міських млинів [19, с. 83]. У часи воєнного лихоліття 1648-1657 рр. і цю культову споруду не оминула гірка доля: її було зруйновано, а ксьондза Якуба Косинського — вбито [15, с. 71; 20, с. 373]. Надалі подібних спалахів насильства однієї «національної» громади над іншою не зафіксовані. Однак, попри ці та інші труднощі, протягом останньої чверті XVII ст. релігійне життя ковельських католиків було налагоджено достатньо добре: з дозволу короля Яна III Собеського костел було відбудовано (1676 р.), і він продовжував функціонувати надалі. У судових актах 1690-х років згадуються імена католицьких священників — Кароля Влаелінського та Міхала-Казимира Чижевського. Нам також

вдалося натрапити в джерелах на ім'я органіста міського костелу Якуба Гловацького [7, арк. 184; 9, арк. 125].

Ковельська єврейська громада (кагал) з кінця XVI ст. активно розросталася. Це призвело до того, що представники спільноти порушили усталений у більшості міст Речі Посполитої припис компактно селитися окремо від християн. Подібне розпорядження видала свого часу володарка Ковеля королева Бона Сфорца, наказавши євреям тримати нерухомість лише на «Жидівській» вулиці [14, с. 149]. Проте до кінця XVII ст. члени кагалу проживали практично в усіх частинах міста [14, с. 124; 7, арк. 265—275]. Єврейській громаді належав цілий шерег об'єктів, які знаходилися у віданні старших членів кагалу і задовольняли освітні та релігійні потреби вірних. У 1677—1681 роках тут згадуються синагога («божниця»), школа та кладовище («окописько») [5, арк. 53—53 зв.; 2, арк. 507].

Доволі часто саме на торгах між міщанами з різних «національних» громад і спалахували сварки з найрізноманітніших причин. Так, у 1687 р. ковельчанин Гришко Іванович жалівся на свого сусіда Самюеля Слабошевського, що той купив у нього коня за 50 злотих, з яких заплатив продавцеві лише 20, а решту притримав у себе [6, арк. 35]. Але, як виявилось, Гришку Івановичу ще пощастило! Інший міщанин Семен Моцоня, домовившись з Павлом Долинським про купівлю в нього кляч за 28 злотих і 15 грошів, забрав їх собі, не заплативши ані гроша [8, арк. 60—60 зв.] Досить пікантною виявилася історія міщанина Яцька Кононовича, який уклав угоду з Стефаном Козловським про купівлю будинку за 582 злотих, але спромігся відразу сплатити за нього лише 280. Останній поскаржився до міського суду, і Я. Кононовичу довелося разом із синами Андрієм та Федором продавати позивачеві власний будинок біля Заріцької брами за 592 злотих [8, арк. 168-169]. Часто під час торгів ковельчани-християни брали позики в місцевих євреїв, що перебували під присудом замкового уряду (підстарости). Часто позичальники не могли віддати заборговану суму в строк, а це тягло за собою подальше судове засідання у ковельському замку. Так сталося у січні 1695 року, коли за свої борги єврею Айзіку Греловичу повинні були розрахуватися міщани Данило Савкович (234 зл.), Гриць Куц (125 зл.) та Трохим (29 зл.) [8, арк. 48].

Дуже неприємною для кожного ковельського міщанина могла бути публічна образа, особливо, якщо вона виголошувалася під час торгів на ринковій площі міста, де у ці дні завжди було велелюдно. Образа честі послужила підставою для виникнення судового процесу між Андрієм Макаровичем, який хотів купити на торзі вепра, та продавцем Михайлом Тимошевичем, який за невідомих нам причин обляяв свого покупця [9, арк. 47 зв.]

Досить повсякденним явищем на торзі чи ярмарку, що проводилися у Ковелі, були випадки грабунку товарів у торгівців. Так, щойно згадуваний Андрій Макарович звинувачувався міщанином Іваном Самойловичем у крадіжці у нього шматка солонини під час проведення ярмарку на свято Вознесіння Господнього [9, арк. 18 зв.]

На торгах нерідкими були випадки запеклих суперечок, обопільних образ і звинувачень між християнами та євреями. Зокрема, ковельський орендар Іцько Ілляшевич скаржився на невідомого торгівця зі Слуцька та його челядь, які у ярмаркові дні ображали його, називаючи «розбійником» [9, арк. 85 зв.] Іншому орендарю Абраму Мошковичу за нез'ясованих причин погрожував міщанин Андрій Макарович [7, арк. 9]. У більшості випадків конфліктна ситуація виникала як наслідок небажання християнами сплачувати позичені у євреїв гроші [1, арк. 1309—1309 зв.; 2, арк. 506; 8, арк. 50 зв.], судова тяганина про повернення яких могла тривати роками. Яскравим прикладом може служити справа про нестання до суду ковельських євреїв братів Літмана і Шимона Шимановичів, яких позивали шляхтичі Стефан з Шашова і Войцех Піскорський щодо повернення 300 злотих польських, які за декретом Ковельського замкового суду ті мали повернути ще у 1676 р., але у зв'язку з хворобою Літмана справа перенеслася на наступні рочки. А у 1677 р. возні Володимирського повіту шляхтичі Роман Куцевич та Андрій Вробленський двічі — у червні та серпні — приїжджали до Ковеля з позовом щодо минулорічної справи до згадуваних братів-євреїв, проте до суду вони усе одно не бажали стати, а відтак справу було відтягнуто ще на більший строк [1, арк. 1208—1208 зв.; 2, арк. 447—447 зв., 744 зв.—745].

У випадку несплати боргу доволі

поширеним явищем був спеціальний приїзд міського уряду, за яким міщанин, що заборгував лихвареві, мав виплачувати суму або готівкою або речами не одразу, а частинами. Подібний вирок отримав у грудні 1694 р. ковельчанин Ян Семенович, що мав сплатити свій борг у 67 злотих єврею Герцю Александровичу на три терміни: 27 злотих — у день ярмарку в м. Володимирі, 20 злотих — на ярмарок у м. Сокалі, решту 20 злотих — на Вознесіння Господнє (ковельський ярмарок) [8, арк. 46].

Постійно здійснюючи судочинство у місті та розглядаючи кримінальні справи, ковельські лентвійти другої половини XVII ст. і самі неодноразово опинялися у ролі позивачів/відповідачів. Так, досить гучною була справа за позовом колишнього ковельського лентвійта Гжегожа Добростанського про «гвалтовний наїзд» ковельського мечника Остапа на його двір (1679 р.). Самого пана Гжегожа нападник вдома не застав, а тому довго тут не пробув, проте встиг за короткий час прилюдно образити жінку Добростанського і налякати його ж челядника. За чотири дні Остапа було позвано до магістрату, який своїм вирокком відрдив мечника до міської в'язниці [4, арк. 102 зв. — 103].

Якбачимо, цю справу Г. Добростанському пощастило виграти, але вже наступного року його було притягнуто до суду за позовом жінки цехмістра золотників і ковалів Федора Григоровича, якого привселюдно побив колишній лентвійт. Останній не виявив «бажання» з'явитися у приміщення магістрату (в «іздебку» лентвійта) і тому, незважаючи на поручительство Омеляна Панфіловича та Карпа Семеновича, йому було присуджено штраф у 100 гривень [5, арк. 74—80 зв.]

Прикра історія трапилася і з одним із наступників Г. Добростанського на лентвійтському уряді Стефаном Бобовським у 1695 р. Новобораний член ради і квартальний бурмістр Павло Клукович звинуватив його у крадіжці грошей, які в якості податку з ковельського кагалу, перебуваючи на колишньому уряді, забрав новий лентвійт у кагального слуги Йови і не віддав до магістрату. Справа затягнулася, і, ймовірно, її наслідки могли виявитися дуже неприємними для колишнього очільника лави, а тому він змушений

був скласти присягу, яка довела його непричетність до фінансових махінацій [8, арк. 49]. Загалом, С. Бобовського аж ніяк не можна зарахувати до категорії «неконфліктних» міщан Ковеля. Документи формують абсолютно протилежне уявлення: колишній лентвійт доволі часто фігурує у судових справах в якості позивача/відповідача [8, арк. 175; 9, арк. 2, 5 зв., 18], причому інколи С. Бобовського позивали представники старостинського уряду, наприклад, економ Ян Архипович. Водночас колишні «колеги» з магістрату теж іноді виявляли свою «недоброзичливість» по відношенню до С. Бобовського. Найгучніший конфлікт стався 17 лютого 1695 р. на засіданні магістрату, коли лавник Прохор Григорович «поривався» на колишнього лентвійта, присутнього у ратуші, з оголеною шаблею, і лише допомога челядника вберегла С. Бобовського від серйозних поранень. Того ж дня інший міський урядник, райця Яцентій Слабошевський, завдав останньому ударів кием і привселюдно зневажав його на вулиці [8, арк. 54].

Подібні приклади напряму вказують на те, що у Ковелі в досліджуваний період не відбулося значних соціальних конфліктів між представниками різних «національних» громад. Усі три спільноти («русини», «католики», євреї) без особливо гострих протиріч змогли «пережити» буремні роки воєнного лихоліття, спричинених подіями Хмельниччини. Саме на побутовому рівні, а не релігійному, виникли практично усі локальні конфлікти ковельчан, причому в подібні «сутички» могли бути втягнуті абсолютно усі без винятку соціальні стани, які проживали у місті на той час.

Протягом другої половини XVII ст. у місті проживали представники двох релігій: християни та євреї. Самоврядними правами користувалися кожна з цих громад, однак право входити до складу магістрату мали лише християни, поділені за конфесійної приналежністю на католиків та уніатів. Усі три громади проживали на місцях, наближених до своїх храмів. Відповідно до існуючих традицій, іудеї мали мешкати в окремих кварталах, однак з аналізу актових книг випливає, що члени місцевого кагалу тримали нерухомість в усіх без винятку районах Ковеля. Ця релігійна спільнота перебувала під юрисдикцією старостинської адміністрації, тоді як

християни мали свій магістрат. Вищою апеляційною інстанцією для вірних обох релігій був старостинський суд.

Цілком інакшою була ситуація у козацькій Лохвиці, в якій протягом другої половини XVII ст. проживала лише одна «національна» громада — «русини». Зважаючи на це, абсолютно логічно стверджувати, що усі віднайдені нами міські урядники належали до однієї конфесії, як і решта міщан. Тому про будь-які релігійні конфлікти всередині лохвицької громади на той час мова не могла йти. Відсутність у містечку військового контингенту московських «ратних людей» також «позбавляла» лохвичан можливості з'ясувати стосунки з прийшлою соціальною групою, яка до того ж (як це було у Києві та деяких інших полкових містах Гетьманщини) підпорядковувалася власній адміністрації, котра діяла відповідно до свого законодавства, часто не вдаючись у юридичні тонкощі у стосунках з місцевим населенням, яке користувалося правом на самоврядування [16, с. 4—9].

Ось чому усі локальні конфлікти у цьому лівобережному містечку виникали суто з матеріальних прагнень окремих його мешканців. Так, наприклад, у грудні 1653 р. міський уряд розглядав справу двох міщан, які не поділили зароблені гроші і звернулися по допомогу до суду [11, с. 20]. Або наведемо випадок, коли лубенський шляхтич Андрій Андрузький скаржився на міських музик, які під час ярмарку у корчмі поцупили у нього 20 золотих [11, с. 63]. Хоча тут необхідно зазначити, що не завжди у лохвицькій ратуші перебували такі відносно «мирні» особи, як роздратовані земляки. У квітні 1656 р. міський суд зібрався, щоб розглянути справу «неосідлого» Костя Лазуренка, який з не відомих нам мотивів вбив і пограбував ремісника Герасима Дахненка, який надавав йому житло [11, с. 57]. Останній випадок красномовно вказує на часом аж занадто прагматичних осіб, які понад усе бажали вигоди, не зупиняючись навіть перед вчиненням тяжкого злочину.

Досить часто лохвицькі урядники розслідували аналогічні справи, в яких фігурували не лише їхні земляки, але й жителі навколишніх сіл та містечок. Так сталося, до прикладу, у жовтні 1652 р., коли відбувся судовий процес за позовом родини лучанського «обивателя»

небіжчика Семена Івахненка, який був вбитий Пархомом і Миськом Кропивненками. В якості позивачів виступили рідні брати Яцько і Сава Івахненки, а також вдова Семена [11, с. 18].

Відповідно до тогочасних правових норм (Литовського Статуту та інших юридичних кодексів) лохвицький міський уряд нерідко вдавався до вельми радикальних дій щодо покарання злочинців — грабіжників і вбивць. Так, у 1659 р. місцевого злодія Костя Хорсенкова було засуджено до биття батогами та відрізання вуха «за свою (тобто його) заслугу» [11, с. 99]. Особливо жорстока кара чекала на тих міщан, які вчиняли протиправні дії проти немісцевих осіб. Головою наклад лохвиччанин Хвесько Гаращенко за вбивство і грабунок прийшлого чернігівського купця Василя Соколовського. Майно ж злочинця згідно із декретом міського уряду перейшло у власність вдови покійного торговця [11, с. 145]. Часом на горло могли скарати і за аморальну поведінку. Так, ледве не був страчений Роман Хведоренко, який виявився «чужоложником», тобто одночасно співжив з двома жінками. Від смертного вироку його врятувала одна з «дружин», а інша міським урядом була оголошена «вільною, яка може за кого хоче піти (вийти заміж)» [11, с. 149].

Отже, підсумовуючи аналіз актових записів лохвицьких ратушних книг за другу половину XVII ст., можемо стверджувати, що з огляду на панівне становище у містечку «русинської» громади, то і відповідно конфлікти відбувалися лише всередині цієї спільноти. Переважна протиправних вчинків сталася внаслідок непорозуміння між самими міщанами або ж у їхніх відносинах з прийшлими особами. Часом міський суд розглядав справи, в яких фігурували жителі навколишніх сіл і містечок, а відтак мав правомочність виносити вирок (навіть смертні) не лише своїм землякам, а й міщанам інших урбаністичних осередків цього регіону.

Опрацьовані джерела та історіографія дали змогу вивчити процес функціонування правових засад системи самоврядування в українських містах Речі Посполитої і Гетьманщини у другій половині XVII ст.

Характерною рисою більшості українських міст, розташованих на Волині була їх залежність від місцевих землевласників,

які продовжували втручатися у життя громад навіть після надання їм Магдебурзького привілею. На українському Лівобережжі у цьому сенсі над міським урядом «тяжела» козацька старшина місцевої сотні (полку). Також на розвиток системи органів міського самоврядування значно впливала сама громада, яка не завжди потребувала чіткого дотримання принципів та норм «німецького» права. Відтак правила корегувалися самими міщанами або ж представниками старостинських урядів. Магдебурзька система міського самоврядування в українських містах Речі Посполитої та Гетьманщини (зокрема, у Ковелі та Лохвиці), мала особливі прикмети, чому посприяли їхні статуси як адміністративних центрів королівського старства та козацької сотні відповідно.

До складу органів міського самоврядування у королівському Ковелі у зазначений період входили представники обох християнських громад — «католицької» і «руської», причому у різні роки кількісне співвідношення перших та останніх не надто відрізнялися. Відомо, що «русини» посідали більшість урядів у раді і лаві, однак писарями були представники лише «католицької» частини міського населення. До самоврядних структур у цьому волинському місті здебільшого входили заможні міщани (що було радше закономірністю, аніж винятком), часто це були купці та цехмістри місцевих ремісничих об'єднань. У цей же час у козацькій Лохвиці «русини» посідали усі без винятку міські уряди з огляду на відсутність інших етнічних груп у складі місцевої громади. Дуже вірогідно, що і новобрані лохвицькі урядники, як і їхні правобережні «колеги» були представниками заможних станів населення містечка;

Наявність у містах Речі Посполитої та Гетьманщини давніх традицій самоврядування сприяла поступовому соціальному вивіщенню представників заможних верств населення, які і формували елітний (керівний) прошарок міської громади. У той же час, її пряма залежність від замкового (козацького сотенного) уряду у питаннях управління і оподаткування залишається однією з тожданих рис усіх трьох. Відомо, що сам склад міського уряду обирався за безпосередньої і дуже активної участі замкових намісників

(представників козацької адміністрації), які, з одного боку, виступали гарантами соціально-економічних прав і свобод міщан, а з іншого, постійно втручалися у процес функціонування міських органів самоврядування, що відіграло часом негативну роль у розвитку цих інституцій.

Опрацювання ковельських і лохвицьких актових книг та інших доступних джерел дозволило зробити висновок, що протягом

другої половини XVII ст. в обох досліджуваних містах практично не зафіксовано гострих локальних конфліктів між представниками різних «національних» громад, які б мали релігійне («національне») підґрунтя. Натомість доволі часто між міщанами різних конфесій виникали сутички на суто побутовому ґрунті, які, зазвичай, полагоджувалися міським урядом, часом за активної підтримки замкової (або сотенної) адміністрації.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАК України). Ф. 28, оп. 1, спр. 119 [Книга Володимирського гродського суду за 1677 р.]. 1356 арк.
2. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 120 [Книга Володимирського гродського суду за 1678 р.]. 1794 арк.
3. ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 123 [Книга Володимирського гродського суду за 1681 р.]. 1563 арк.
4. ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 6 а [Ковельська міська книга за 1676—1680 рр.]. 196 арк.
5. ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 7 [Ковельська міська книга за 1680—1686 рр.]. 279 арк.
6. ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 8 [Ковельська міська книга за 1686—1690 рр.]. 283 арк.
7. ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 9 [Ковельська міська книга за 1690—1694 рр.]. 283 арк.
8. ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 10 [Ковельська міська книга за 1694—1697 рр.]. 227 арк.
9. ЦДІАК України. Ф. 35, оп. 1, спр. 11 [Ковельська міська книга 1697—1700 рр.]. 273 арк.
10. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI - першої половини XVII ст. / Упоряд. М. В. Довбищенко // Пам'ятки. Археографічний щорічник. К., 2001. Вип. 1. 462 с.
11. Лохвицька рагушна книга другої половини XVII ст. : збірник актових документів / підготували О.М. Маштабей, В.Г. Самійленко, Б.А. Шарпило. К., 1986. 218 с.
12. Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. К., 1885. Т. 1. 315 с.
13. Бондарчук А. Православне братство в історії Ковельщини // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Матеріали XII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (Ковель 23—24 жовтня 2003 року). Збірник наукових праць. Луцьк, 2003. Ч. 1. С. 48—49.
14. Заяць А.Є. Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII ст. Львів, 2003. 205 с.
15. Матвійчук М. Католицькі святині Ковеля // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині. Матеріали XXIX Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Ковель, 5-6 грудня 2008 року. Луцьк, 2008. С. 71—75.
16. Павлова Н.А. Київська магдебурія: між московською та козацькою адміністраціями (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // НаУКМА. Т. 78. Історичні науки. К., 2008. С. 4-9.
17. Пащук О. Життя ковельчан за законами Магдебурзького права // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині. Матеріали XXIX Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права.

- Ковель, 5—6 грудня 2008 року. Луцьк, 2008. С. 151-157.
18. Сас П.М. Феодалные города Украины в конце XV — 60-х годов XVI в. К., 1989. 230 с.
19. Семенюк А.В. Ковель: минуле і сучасне. Луцьк, 2000. 328 с.
20. Ярошинський О.Б. Волинь у роки української національної революції середини XVII ст. К., 2005. 458 с.